

Els aimares davant els 500 anys de colonialisme*

*per Roberto Choque***

INTRODUCCIÓ

Els aspectes que prenem en consideració en aquest treball en certa mesura estan orientats contra el colonialisme dels 500 anys. Tot i que resulta difícil enfocar aquest procés amb tots els seus detalls i establir-ne els punts clau, tanmateix, prenem el procés de la lluita o de la resistència aimara a partir de les darreres conquestes incaïques dutes a terme al voltant de l'any 1450. En acabat tot allò que es relaciona amb els primers trobaments amb els conqueridors espanyols, especialment a partir del 1535, amb l'expedició de Diego de Almagro a Xile. Després, pel que fa a la part del colonialisme, cal referir-se a la visita de Toledo relacionada amb la reducció dels indis i la institucionalització de la taxa de la *mit'a*, així com el sistema de cacics. Després en veurem el procés durant el decurs de la colonització i la crisi fins a les rebel·lions indígenes del 1781.

El període republicà es refereix al procés de la marginació de les comunitats aimares en relació amb la societat civil i amb el procés d'espoliació de les terres comunals per part dels criolls. La lluita aimara en aquest període, com a efecte de l'espoliació de les terres comunitàries i del *ponqueaje*, es va valer d'alguns mecanismes de resistència o de lluita; així, la utilització dels documents colonials, la utilització dels cacics apoderats i dels preceptors dedicats a l'alfabetització de nens i de joves a les comunitats amb l'objectiu que aprenguessin a llegir i escriure, especialment per llegir els documents.

Tindrem molt en compte l'organització de la Sociedad Republicana del Qullasuiu per al procés educatiu indígena, que té per objectiu la transformació de la societat boliviana. Com a indicadors de la darrera part d'aquest treball ens referim als darrers enfrontaments dels aimares privats de les seves terres

* Ponència presentada a la Conferència Internacional sobre el 1492 y la Población Indígena de las Américas, organitzada per la FLASCO. Seu a l'Equador, Quito, del 27 al 30 de gener de 1992.

** Roberto Choque Canqui, Universidad de San Andrés, La Paz, Bolivia

amb els hisendats, lluita que culminà en el Primer Congrés Indígena l'any 1945. Després ens referim a les rebel·lions més violentes produïdes després de la mort de Villarroel. Rebel·lions que van servir d'antecedents per a aconseguir alguns dels objectius perseguits amb la revolució del 1952 i la reforma agrària del 1953, especialment amb la liquidació del sistema d'hisendes. Finalment, tractarem la recuperació de la figura de Túpak Katari per al procés de la lluita katarista actual.

2. *La conquesta inca i la invasió europea*

Els aimares, abans de ser sotmesos al domini inca (1450), van ser, sens dubte, lliures (MURRA 1988: 51); estaven organitzats en diversos estats regionals o senyorijs. Una vegada incorporats al domini inca, alguns grups aimares es van convertir en soldats dels inques Túpak Iupanki, Wayna Qhapaq i Wáskar. Així, durant la darrera etapa d'expansió inca, els Txarka, Karakara, Txuy i Txitxa van participar en la conquesta de txatxapoies, caiampis, canyaris, quitos, quillancinques, guaiaquiles i popaianis (ESPINOZA SORIANO 1969). Alguns d'aquests grups foren traslladats a Copacabana en qualitat de mitimaes (RAMOS GAVILAN 1976: 43). La presència inca a Copacabana va ser molt important per a consolidar el seu domini en el Qullasuiu, a més d'organitzar en aquest lloc el centre cerimonial religiós, especialment el culte al Sol. Després, amb els espanyols, Copacabana es convertiria en lloc d'evangelització dels indis i en el centre religiós catòlic més important fins als nostres dies.

Els aimares, des del moment de l'arribada dels espanyols al Cusco, van prendre consciència que aquests eren perillosos i van tractar de no difondre cap temor entre les seves comunitats sobre la proximitat d'aquells estranys, sinó mantenir la serenitat o l'esperit de resistència i refús. En aquest sentit, alguns mallkus de Pakatxe, quan va ser coneguda la presència de les tropes hispàniques al Cusco, van refusar els suggeriments d'un dels mallkus que els havia vistos arribar, de no presentar gens de resistència, i van decidir assessorar-lo a ell i els seus familiars per evitar la difusió d'aquestes notícies entre la resta d'habitants (RIVERA i PLATT 1978: 105 i 112). D'aquesta manera va sorgir el primer fenomen de trauma psicològic entre els mallkus de Pakatxe. Igualment, els txarques, els quillaques, els carangues, els caracares, els sores, els txibtxes i els iamparase estaven decidits a presentar batalla als invasors espanyols. Tot i estar obligats a col·laborar en l'expedició de Diego de Almagro a Xile, amb posterioritat es van enfrontar amb els espanyols a Cochabamba i després de diversos combats foren finalment vençuts (BUYSSE CASSAGNE 1987: 29).

Tanmateix, els plans de resistència dels pobles aimares, pel fet de trobar-se dins del domini incaic, serien desvirtuats, ja que el darrer governador del Qullasuiu, Xalco Iupanki, segurament instruït per Túpak i Wilak Umu (al servei dels conqueridors), va ordenar als mallkus aimares de la seva jurisdicció que no oferissin cap resistència, sinó que col·laboressin amb gent i amb aliments a l'expedició de Diego de Almagro a Xile. Sens dubte, l'expedició de Diego de Almagro va tenir dificultats per les seves actituds criminals amb els indígenes, que es resistien a sometre's i, en conseqüència, el seu viatge no va

ser feliç: per una part, els *kurakas* es van rebel·lar a Cipiapo contra la seva presència i aquell va mostrar la seva severitat aplicant el càstig de la foguera als trenta *kurakas*. I després Felipillo va aixecar els indis de l'Aconcagua amb nous actes de rebuig contra els invasors. Aleshores Diego de Almagro, un cop identificat Felipillo com l'autor d'aquesta conspiració, el va fer esquarterar (BUSTO 1978: 117). Potser van ser aquests fets els que van despertar entre els aimares i els quètxues el seu odi o rebuig envers els espanyols, que consideraven ferotges i, alhora, per a ells començava la història de la seva *raquisinpacha* (temps de patiment). D'altra banda, en aquells moments es va produir l'alçament de Manku Inca contra la invasió espanyola, el qual envià un destacament a la regió de Cochabamba al cap de Tusc Inca per assassinar Txalco Iupanki per considerar la seva participació a l'expedició d'Almagro a Xile com una forma de traïdoira, i l'execució es va complir en el lloc anomenat Pocona (SANTOS 1987: 18).

Indubtablement, els mallkus aimares es trobaven entre dues forces enfrontades: d'una banda, es van veure subordinats a l'autoritat dels conqueridors. Però van decidir no acceptar les exigències dels espanyols sinó més aviat expulsar-los. I, d'altra banda, van decidir també no acceptar els plans de la reconquesta del poder incaic, encapçalat per Manku Inca (SANTOS 1987: 18). Sens dubte, la reconquesta incaica, al davant dels anomenats neoinques, no va ser tan fàcil, sinó que duraria uns quaranta anys. Mentrestant, a la regió Qulla Pakatxe, Hernando i Gonzalo Pizarro es van enfrontar amb els lipaca al riu Desaguadero; aquests donaven suport al Manku Inca, auxiliat també pels qulla. Poc després els esmentats Pizarro van tenir un altre enfrontament més seriós amb els txarques a la vall de Cochabamba.

2. EL PERÍODE COLONIAL

a) *La reducció i els canvis socio-econòmics*

Mentrestant el procés de l'*encomienda* consistent en el repartiment d'indis s'anava consolidant, encara que els primers *encomenderos* (entre els quals els Pizarro) van haver de ser canviats per altres com a conseqüència de les guerres civils entre els conqueridors, especialment entre pizarristes i almagristes. Després es produí la rebel·lió dels *encomenderos* contra les *Leyes nuevas* que suprimien l'*encomienda*. Aquestes lluites van haver de ser viscudes pels aimares, obligats a donar el seu ajut a tots dos bàndols en els seus enfrontaments i a suportar les conseqüències de la repressió del vencedor. Aquests successos serien recordats pels afectats en les seves relacions davant les autoritats colonials.

Després de les guerres civils i la mort de Túpak Amaru I es consolida la conquesta espanyola a la regió aimara, principalment amb la visita general del virrei Toledo. La política de reducció de pobles indígenes va ser el punt de partida per a la dominació colonial sobre els nadius aimares. Certament, les poblacions originàries aimares van ser reduïdes per Toledo en pobles o repartiments dependents dels *encomenderos* o de la corona, subjectes als seus cacics.

Sens dubte com a efecte d'això els antics kurakas o mallkus, convertits en cacics, van començar a sentir la disminució del seu poder local i aquesta situació es va fer palesa a tot el món andí amb un impacte molt fort entre els aimares. Encara que a moltes comunitats (*markas*) els cacics aimares tenien el seu paper de governador (govern sobre els seus súbdits), no era ja comparable amb l'anterior a la conquesta espanyola. Així, els *kuracas* de Charka es queixaven que patien la disminució total del poder que tenien anteriorment sobre els seus «súbdits i vassalls» (ESPINOZA SORIANO 1969: XX).

Els canvis de l'organització social, econòmica i política que s'operaven entre la dominació incaica i l'arribada dels espanyols van tenir una importància cabdal per entendre la desigualtat socio-econòmica i el sorgiment de la pobresa entre les comunitats aimares. Molts tenien terres repartides per l'inca en els diferents ambients ecològics, especialment a les valls. Com que la política de reducció els afectava van haver de reclamar davant el mateix Toledo. Així els txarca reclamaven les seves terres repartides per Wayna Qhapaq a la vall de Cochabamba. De manera que, amb la conquesta espanyola, els aimares es van adonar dels seus interessos econòmics i polítics.

Per als aimares el període colonial com a procés social, econòmic, cultural, polític i ideològic va significar una experiència dura, no solament com un procés d'aculturació (pèrdua dels seus valors), sinó també l'apropiació obligada dels valors dels conqueridors per als seus mecanismes de resistència a tota mena d'explotació. Pel seu costat, els conqueridors estaven també obligats a imposar el seu criteri adoptant les institucions o valors propis dels indígenes. Aleshores es pot dir que el període colonial va tenir la seva expressió en els canvis relacionats amb l'economia, el control social, l'evangelització i el poder polític, especialment sobre els pobles indígenes. En aquest cas, sobre les comunitats i les marques aimares reestructurades d'acord amb els interessos del sistema colonial.

Pel que fa als canvis econòmics, els aimares es van veure obligats a adoptar la utilització del mercat per vendre una part dels seus productes de subsistència amb l'objecte d'aconseguir els diners per complir especialment amb això les seves obligacions tributàries. La pitjor de les desgràcies per als aimares es degué concretar en el canvi econòmic a partir de l'explotació de minerals (or i plata), que abans tan sols servia per a les qüestions cerimonials i de prestigi social de l'èlit, i no com una riquesa de valor econòmic. Sens dubte, per a l'explotació de riqueses minerals calia una mà d'obra indígena, la qual necessàriament havia de ser mà d'obra aimara. La *mit'a* com a sistema de treball estatal durant el període de dominació incaic va ser adoptat per a l'extracció de minerals i per als obratges.

La tecnologia per a l'explotació agrícola portada pels espanyols va ser indubtablement el tir i l'arada egípcia, molt important per a la romputa de terres. També la tècnica del teixit amb teler, instal·lat als *obrajes*, però no podia competir amb la del teixit fi andí realitzat amb la *wix'unya* i la filosa per a la filada. D'altra banda, els aimares molt aviat van adoptar el conreu de les plantes europees com ara els fruiters i els cereals (blat i civada) a les valls de La Paz i de Cochabamba. La civada va ser utilitzada especialment com a farratge; en aquest cas també es va adoptar la cria d'animals domèstics d'origen europeu. Sens

dubte el bestiar europeu per als aimares va tenir la seva importància econòmica, especialment el bestiar oví, vacum i equí. Certament, el bestiar camèl·lid (l·lames, alpaques i vicunyes), per la importància de les seves fibres, difícilment podia ser reemplaçat amb un altre tipus d'animals. La llama com a animal de càrrega tan sols es va poder reemplaçar tardanament amb mules o ases. De tota manera, com a llegat colonial ha romàs la cria de ovelles i de vaques.

Pel que fa a l'organització social a comunitats, imposada a través de la política de reducció, en certa mesura, no va ser destruïda l'organització tradicional de l'aïllu com la societat andina i la forma d'elecció de les seves autoritats: *jilagata*, batlles i altres autoritats de menor jerarquia. El funcionament del capítol va tenir la seva importància com a llegat colonial durant els segles XIX i XX.

Pel que fa a la religió catòlica imposada pels conqueridors, no va aconseguir extirpar els costums tradicionals pre-hispànics, com per exemple el culte a les patxetes, als atxatxiles i a la patxamama. Tanmateix, la religió cristiana de tradició catòlica s'ha convertit en una tradició pública en totes les seves manifestacions. Les tradicions culturals d'arrel pre-hispànica són representades per la música i la dansa, tot i que també serveixen per solemnitzar les processons religioses catòliques a les comunitats aimares.

Certament, les pintures i les escultures dedicades a representar els sants (apòstols) i les marededús a tots els temples han estat motiu de cerimònies importants als pobles aimares conegudes com a repartiments. Aquí ens hem de referir a la importància de la construcció de temples catòlics a cada poble colonial aimara. L'evangelització en massa ha necessitat la construcció de recintes importants i els mateixos cacics es van preocupar per la construcció de temples als seus pobles. Així, el cacic de Jesús de Machaca, Gabriel Fernández Guarachi, al seu testament del 1673, va ordenar als seus fills la construcció d'un temple al seu poble. Aquesta ordre va ser acomplerta pels seus fills i pels seus néts, però realitzant tot l'esforç amb els seus béns, sense demanar cap ajut a l'Església. Els Fernández Guarachi, de Jesús de Machaca, indubtablement estaven convençuts que el nou temple era important per mantenir els súbdits en la religió cristiana. No tan sols es va construir el temple, sinó també un beateri al mateix poble per a les dones, de manera que el seu manteniment també va ser contingut pels Fernández Guarachi amb el profit de les seves hisendes, àdhuc fins al final del segle XIX. La construcció de temples catòlics a les comunitats aimares va tenir la seva especial importància per als cacics i els devots. Actualment es poden apreciar aquests temples a la regió del llac Titicaca: a Copacabana, Waqi, Tiwanacu, Jesús de Machaca, Caquiaviri, Carabuco i en altres llocs. A Oruro: a Curaguara de Carangas i Sabaya. Al districte de Potosí: a Salinas de Localla i Manquiri.

b) *El tribut, la mit'a i la terra*

La *mit'a* i el tribut són dues obligacions imposades per l'estat espanyol als indígenes que van repercutir negativament des del començament de la seva aplicació a les comunitats aimares i sumiren la major part dels originaris en la pobresa. Certament van afectar no tan sols els contribuents, sinó també els

mateixos cacics, que es van veure obligats a respondre per la pèrdua de tributaris o per la baixada en la recaptació dels tributs, així com la manca de *mitayos* i indis forçats a la *mit'a*. De tal manera que el tributaris de categoria originaris, a més de contribuir amb un major percentatge de tribut, es trobaven sotmesos al jou de la *mit'a* minera. Indubtablement, aquestes obligacions ocasionaven la disminució dels originaris, situació que empitjorava cada vegada més en alguns dels pobles aimares de Pakatxe al final del segle XVII.

La *mit'a* minera devia ser la pitjor desgràcia per als aimares de categoria originaris, ja que es veien obligats a prestar servei a les mines de Potosí. La setena part de la població originària, compresa dins les setze províncies assenyalades, estava obligada a complir anualment el seu servei. A cada indi forçat a la mita que li tocava la seva tanda (mita) al turó de Potosí, l'acompanyava la seva dona amb una, dues o fins i tot tres llaques carregades de queviures per al seu manteniment. Per als pobles que es trobaven lluny de Potosí, la *mit'a*, amb els viatges d'anada i de tornada, podia durar prop d'un any. És cosa comprovada que molts originaris, per tal de resistir-se a la *mit'a* minera, es van haver de procurar alguna manera d'evadir-se. Per regla general, marxaven de la seva comunitat en el moment en què els tocava la *mit'a*, n'hi havia que intentaven convertir-se en *yanaconas* d'algun terratinent espanyol o es venien en qualitat de *marajaqi* l'any en què els tocava la *mit'a*. Arran d'això, molts cacics es queixaven de no tenir indis i tampoc no acceptaven el càrrec de capità enterrador d'indis forçats a la *mit'a* en el seu poble. Alguns cacics justificaven els seus viatges o l'ocupació d'indis en les seves activitats privades perquè d'aquella manera podien pagar la depressió de tributaris o indis forçats a la *mit'a*.

L'altra càrrega imposada als indígenes era el tribut. Els conqueridors per gràcia van rebre una quantitat d'indis contribuents, a més de serveis personals per part dels indis. Les comunitats aimares, igual com altres des del començament de la conquesta, van ser sotmeses al pagament de tributs. El pagament consistia en espècies i en diners. L'anomenada taxa (de tributaris i de tributs) a la pràctica no va funcionar a les comunitats aimares. Tot i així i el virrei Toledo va tractar d'establir la taxa segons el que produïen els indis a la seves terres. L'únic problema per a Toledo era que gairabé totes les comunitats de l'altiplà tenien terres a les valls de Larecaja, La Paz o Sikasika, Inquisivi i Cochabamba, sobretot per al conreu del blat de les Índies. El cert és que l'escassetat de pluja o la sequera a l'altiplà exigia la complementarietat amb els productes de les valls. Els tributaris i el manteniment de la *mit'a*. Tanmateix, algunes comunitats, malgrat tenir les seves terres a les valls de Collana i Cohoni, amb Tiwanaku i Viacha, patien la distorsió per part del seus *encomenderos*, que continuaven exigint el pagament de tributs (en espècie i en diners) ben entrat el final del segle XVII. En aquest sentit, tant Santiago i San Andrés de Machaca com Tiwanaku i Viacha van ser molt afectats per l'absència de molts indicis originaris que havien ocasionat la *mit'a* i la perllongació de l'*encomienda*, ja que, a més de continuar la contribució a l'*encomendero*, també havien de pagar el tribut per a les Caixes Rurals (PONCE SANGINÉS 1974 i CHOQUE CANQUI 1988: 291-295). La inestabilitat del pagament de tributs indígenes a Pakatxe, igual com en altres províncies aimares, es pot demostrar clarament a partir de la visita del virrei Toledo, perquè al començament del

segle XVII dequeien considerablement. Al començament del segle XVIII resultava que no tan sols la recaptació era massa baixa, sinó que els tributs de categoria originaris eren, d'una banda, molt pocs i, de l'altra, apareixien tributaris forasters molt més nombrosos que indubtablement pagaven una suma molt inferior comparada amb els originaris.

La terra ha estat sempre el problema més greu per als pobles sotmesos a la dominació de l'estat espanyol. Les comunitats aimares han estat sotmeses periòdicament a les *composiciones* i vendes de la *mit'a*. Moltes vegades l'abandonament d'algun membre de la comunitat generalment era ocasionat per la càrrega tributària o pel jou de la *mit'a*. De manera que l'absència d'un, de dos, de tres o de més originaris significava l'abandonament de les terres de la comunitat. Això, de vegades, amb la composició ocasionava l'alienació d'una o de diverses parts de la comunitat a persones d'origen espanyol o crioll, de manera que així s'empetitia el territori comunal. Com a efecte de la composició i la venda de terres, van sorgir les hisendes o les estances de propietat privada entre les comunitats aimares. Una bona part de l'esforç per defensar el territori depenia dels diners o dels mateixos cacics. És sabut que moltes comunitats van comprar les terres a la corona d'Espanya mitjançant la composició i la venda de terres. Algunes, com que no tenien la quantitat de diners requerida per a la compra van perdre una part o la totalitat de les terres comunitàries. Sobre això hi ha molts exemples. Aquí n'esmentem dos. El cacic Gabriel Fernández Guarachí, conegut per la seva bona posició econòmica a la província de Pakatxe, el 1673, sostenia que havia gastat uns 12.000 pesos per les *composiciones* i els plets, i això més que per cap altra cosa per defensar la integritat territorial de la comunitat de Jesús de Machaqa. Mentre que el cacic de Viacha, Esteban Mercado, el 1717, va haver d'alienar, per efecte de la composició, una part de la seva comunitat, que consistia en estances i terres, entre les quals Chonchocoro (Choqe Canqui, s.f). Actualment, als terrenys de Chonchocoro es construeix la presó moderna de la Paz.

c) *Crisi del caciquisme, corregimiento i rebel·lions indígenes del 1781*

Al segle XVIII el caciquisme aimara es trobava a l'etapa crítica, causada per l'endarreriment dels tributs i per la discriminació dels tributaris o dels forçats a la *mit'a*. Aleshores alguns dels cacics preferien cedir el càrrec de cacic a la seva muller; sembla que d'aquesta manera van sorgir cacics interines que actuaven de vegades amb molta força i la seva actuació repercutia entre els súbdits. Algunes d'aquestes cacics van actuar contra la tirania dels corregidors. Per exemple, la cacic de Jesús de Machaqa va ser protagonista de la mort del corregidor de Pakatxe, Joseph del Castillo, el 1771. Aquest assassinat es va produir com a conseqüència del *repartimiento* el mercaderies. L'escomesa contra els corregidors en aquesta època a les comunitats aimares es va produir pel repartiment de les mercaderies i va ser el preludi de les rebel·lions indígenes del final del segle XVIII. D'aquesta manera la crisi de cacicat es va produir, sobretot, per la pèrdua del poder sobre els súbdits que les càrregues tributàries i el servei de la *mit'a* havien erosionat. Per la seva banda, la crisi del *corregimiento*, a més de

ser corromput pels cacics, es deu a repartiment de les mercaderies. Per la seva banda, la força de resistència de les masses indígenes contra la tirania dels corregidors i la dels seus cacics indubtablement va pesar molt en els fets o els esdeveniments violents que es van produir amb posterioritat i van desembocar en les rebel·lions generals a les zones aimares més deprimides pel sistema colonial.

Per als aimares les rebel·lions dels germans Katari a Chayanta (Potosí) i la seva repercussió a Atacama, les d'Ouro i La Paz encapçalades pel cabdill aimara Julián Apaza (Túpak Katari) van tenir una gran significació històrica per a la lluita posterior. En les rebel·lions indígenes dirigides pels germans Katari al districte de Potosí, els objectius estaven ben definits: per una part, la lluita anava adreçada contra els abusos del corregidor i indubtablement contra el repartiment de mercaderies que imposava. De l'altra, s'adreçava contra la injustícia o el retard de la justícia que hi havia a l'Audiència de Charcas pel que feia als assumptes indígenes. Certament, els tributaris de Macha van defensar el seu cacic Tomás Katari i es van enfrontar a l'altre pretendent al cacicat del seu poble, que era un mestís afavorit pel corregidor de Chayanta. En resum, la rebel·lió de Chayanta, malgrat la seva desfeta posterior, en els fets es mostra contrària al sistema imperant; especialment contrària al sistema del *corregimiento*, del repartiment de mercaderies i la *mit'a*, encara que hi persistia el respecte envers el cacic aimara i no pel mestís intrús.

La rebel·lió de Cruro dirigida pels criolls va ser tupamarista contra les autoritats de l'estat espanyol. El tupamarisme ideològicament no podia funcionar tot sol; aleshores hi va haver d'intervenir l'indígena. La participació indígena canvià la seva orientació criolla per la dimensió indígena, però els seus contrastos o contradiccions van ser menys favorables per a la causa criolla. Les masses indígenes en el sentit d'Oruro aviat van presentar les seves exigències radicals als protagonistes d'aquella rebel·lió, que va derivar en enfrontaments entre indígenes i criolls. Per exemple, els indígenes van exigir la devolució del tribut que havien pagat, van sol·licitar la conversió de les hisendes dels criolls en comunitats i els van obligar a vestir-se d'indis com a mostra de la seva identificació amb la causa indígena. Aquelles manifestacions eren indicadors de les diferències ideològiques i socials que existien entre els criolls i els indígenes, cosa que significava, a més, que en el futur no hi hauria cap forma de convivència pacífica entre ells. En aquest sentit, els objectius de la lluita que perseguien els indígenes aimares (originaris i *yanaconas*) no eren els mateixos dels criolls, ja que no tan sols lluitaven contra la *mit'a*, el tribut, les autoritats (corregidors, sobretot), sinó també contra els terratinents criolls que explotaven els indígenes *yanaconas*; en conseqüència, contra el sistema colonial i d'una manera que els objectius que perseguien els indígenes afectaven els interessos dels criolls. En aquesta contextura, la rebel·lió indígena de La Paz va ser molt més radical contra els espanyols i els criolls, fins i tot afectava els mestissos. D'aquesta manera, la rebel·lió aimara de La Paz, dirigida per Julián Apaza (Túpak Katari), va ser contrària als interessos dels espanyols i dels criolls, de manera que no hi va poder haver ni tan sols alguna forma d'aliança amb ells. Aleshores, la guerra era contra tots els explotadors dels que eren els més deprimits del període colonial. Durant la rebel·lió de Túpak Katari, indubtablement, els cacics no van poder controlar els seus súbdits, sinó que la seva auto-

ritat es va veure superada. En conseqüència, tan sols coneixem alguns cacics que van participar contra la rebel·lió de Túpak Katari i no coneixem cap cacic, a diferència dels Túpak Amaru, que participés a favor de la causa indígena a la rebel·lió. En aquesta rebel·lió de fet se suposa el qüestionament de l'autoritat del cacic subordinada al poder de la corona d'Espanya.

D'aquesta manera, les coses es plantegen de la següent manera: d'una banda, des de la perspectiva indígena, la lluita dels aimares i altres seria molt més llarga i, de l'altra, des de la perspectiva criolla la lluita dels criolls seria menys llarga amb la seva independència de la corona d'Espanya. En aquest sentit, l'indígena aimara semblava ser més conscient del que significava el sistema colonial expressat a través de la seva explotació i subjugament. Per la seva banda, els criolls, com a explotadors d'indígenes, també eren conscients de què significava el sistema colonial en la mesura que els podia afavorir d'acord amb els seus interessos. Certament, les rebel·lions indígenes els van orientar a distingir quina era la causa de la seva lluita, i quina la de l'indígena.

3. LA INDEPENDÈNCIA I L'AGRESSIÓ CRIOLLA A LES COMUNITATS AIMARES

a) *Escomesa contra la comunitat indígena aimara*

La independència criolla respecte a la corona d'Espanya i el problema indígena resultaven dues realitats històriques per al debat. Certament, els criolls van optar per buscar primer la seva independència i després pensar en el futur dels pobles indígenes que representaven la majoria de la població colonial.

Per als aimares, la independència criolla de l'estat o de la corona d'Espanya no en va comportar l'alliberament respecte al sistema colonial, és a dir, no va comportar el nou estat republicà. Efectivament, el nou estat republicà va marginar l'indígena respecte a la societat civil (composta pels criolls i pels mestissos). D'aquesta manera, l'indígena comunitari era susceptible de ser escomès per la nova oligarquia criolla que dominava el nou estat.

La nova situació social aimara davant el nou estat depenia molt de la nova política agrària. Les comunitats aimares van començar a dependre políticament de l'autoritat del corregidor cantonal en lloc de la del cacic. L'única autoritat originària que roman és del *jilaqata* de l'*ayllu*. Els beneficiaris del nou estat certament van ser els criolls i els mestissos. El control estatal sobre les comunitats indígenes es va estructurar a partir del nou ordenament de la divisió política de l'estat en departaments, províncies i cantons.

Les comunitats aimares, igual com altres comunitats indígenes, van ser marginades de l'educació i dels drets polítics o ciutadans (ser elector i ser escol·lits), també del servei militar; en conseqüència, no eran ciutadans del nou estat bolivià. Aquesta marginació es produeix del 1825 al 1905.

La pitjor desgràcia que va haver de suportar l'aimara va ser l'escomesa de l'oligarquia criolla i del cacicat a la seva comunitat originària, on va ser desposseït de les terres, a més de ser sotmès al *ponqueaje* i al postillonatge. El *ponquea-*

je va ser institucionalitzat a nivell públic i privat, és a dir, va ser emprat per al servei personal en les entitats administratives i en les hisendes privades. Les comunitats aimares van experimentar durant el període republicà una lluita incansable contra l'explotació de les seves terres i la legislació agrària, de vegades tot recorrent a la violència (insurrecció) per defensar les seves terres comunitàries. Malgrat això, des del govern Melgarejo (1866-1870) fins al 1930, aproximadament, moltes comunitats indígenes van ser convertides en hisendes privades, sobretot com a efecte de la llei d'ex-vinculació de la comunitat indígena (1874), i els seus membres es van convertir en colons dels nous amos de les hisendes. Amb el pas del temps els colons de les hisendes van haver de prendre part en la lluita, sobretot després de la guerra d'El Chaco. Pràcticament a partir del 1945 les lluites, fetes a base de violències, van obligar el govern de torn a emprar les repressions punitives.

b) *Legislació agrària republicana i el llegat indià sobre la tinença de la terra comunitària*

Al començament d'aquest segle la lluita per la defensa de les terres comunitàries contra la legislació agrària privatitzant va obligar els dirigents aimares a recórrer als títols «composició de terres», i dels documents colonials van rescatar no tan sols la compra de terres que els seus avantpassats havien fet durant el període colonial, sinó també la figura del cacic. D'aquesta manera, van sorgir els cacics apoderats, que van ser els protagonistes en la defensa de les terres comunitàries, alhora que sol·licitaven al govern de torn la instal·lació de les escoles indigenals a les seves comunitats.

En aquesta etapa històrica, els aimares van prendre consciència de què havia estat el període colonial (*la mit'a*, el tribut i la comunitat indígena) i van rescatar alguns elements colonials, especialment el cacicat, el paper de l'ajuntament pel que fa a les decisions comunals i la importància dels documents colonials com a proves de la tinença de les seves terres i la mateixa història dels avantpassats sotmesos a la *mit'a* de Potosí. La utilització dels títols de la «composició de terres» del període colonial es va fer per defensar-se dels efectes de la revisita que es practicava amb gran desavantatge per als seus interessos, a més de ser una forma d'explotació.

A partir dels documents colonials es plantejava fins i tot tornar als temps incaics, amb la restitució de les terres usurpades. Certament, l'oligarquia mai no acceptava la validesa d'aquests documents com a instruments legals de propietat.

La lluita per la defensa de la terra comunitària i la seva restitució a l'estat original va portar els comunitaris aimares a pensar en els seus avantpassats de l'època colonial i què hi hauria de rescatable d'aquell procés per al moment republicà. Tot i que hi va haver moltes insurreccions indígenes a Bolívia des del 1825 fins al 1952, en canvi, no havia arribat el moment de rememorar les rebel·lions indígenes de final del segle XVIII entre els aimares com un llegat de la lluita anticolonial.

4. LA SOCIETAT REPUBLICANA DEL QULLASUIU I LA FIGURA DE TÚPAK KATARI A LA MEMÒRIA DELS AIMARES ACTUALS

a) *L'escola indígenal i la Societat Republicana del Qullasuiu*

Després del triomf dels liberals sobre el govern de Fernández Alonso, amb l'ajut de les masses indígenes encapçalades per Zárate Qillka, l'any 1899, el segon govern liberal va decretar l'establiment de la vida republicana, com a primer pas cap a la integració de l'indígena a la ciutadania boliviana. El funcionament d'escoles indígenes per a l'aimara va ser indubtablement un dels mecanismes de la lluita pel seu alliberament i la transformació de la societat boliviana.

En un breu espai de temps, després del funcionament de les escoles indígenes van sorgir un grup de preceptors indígenes dirigits pel destacat preceptor indígena Eduardo Leandro Nina Quispe, el qual fundà la Societat Republicana del Qullasuiu (1930) com un pas endavant en el sentit de la transformació social de Bolívia. D'aquesta manera es produeix un rescat de la memòria històrica del procés incaic del Tahvatinsuiu? En aquest sentit, Qullasuiu, part integrant del Tahvatinsuiu, corresponia a la part andina de l'actual territori bolivià. A la república del Perú, en aquells moments també hi va haver el moviment reivindicatiu del Tawantinsuiu.

Certament, per a Nina Quispe no es plantejava el problema de la part oriental, ja que de fet hi havia representants indígenes de l'orient bolivià a la Societat Republicana del Qullasuiu, la qual integrava la representació indígena de diferents comunitats, províncies i departaments de Bolívia. L'objectiu principal que perseguia Nina Quispe mitjançant aquella organització era la transformació de Bolívia, és a dir, «la renovació de Bolívia». Certament, aquell objectiu s'aconseguiria a través de l'escola o de l'educació indígenal i el rescat dels valors pre-hispànics, com per exemple l'ús de la Wiphala.

b) *La lluita dels colons aimares i el Primer Congrés Indígenal del 1945*

Com a efecte de la llei de desvinculació del 1874 moltes comunitats originàries van ser convertides en hisendes dels anomenats terratinents. La lluita indígena aleshores es va orientar cap a la reversió de les terres usurpades o convertides en hisendes, la qual cosa significava la conversió d'hisendes en comunitats indígenes. Aquest plantejament de fet era una consigna contra el sistema d'hisendes semifeudals. La promulgació de la reversió de les terres va ser recolzada pel moviment obrer, especialment durant la preparació del Primer Congrés Indígenal de l'any 1945, tot i que en aquest esdeveniment no es va permetre la discussió d'aquest tema. Aquest Congrés va reunir els representants de tots els grups o comunitats indígenes de Bolívia.

Després del Congrés, els decrets del president Villarroel, en favor del moviment indígena, van ser molt importants, sobretot l'abolició del *ponqueaje* o servitud gratuïta. Però després de la mort de Villarroel els amos de les hisendes van tornar a reaccionar contra les disposicions de Villarroel i van reprimir

tots els indígenes colons en rebel·lió a les seves propietats. En aquell moment, la resistència indígena es va fer més forta i en derivaren violències o insurreccions en diferents punts del país, especialment a l'altiplà de La Paz i a la vall de Cochabamba.

c) *La revolució del 1952 i la reforma agrària del 1953*

El procés de la conquesta i del període colonial entre els aimares és reproduït en els seus diferents moments de lluita contra els atacs de l'oligarquia criolla-gamonal.

Per als aimares la revolució del 1952 significà la recuperació de les seves terres de mans dels anomenats terratinents amb la liquidació del sistema d'hisendes, sobretot en les tipificades com a latifundis, incloent-hi hisendes d'origen colonial després d'un procés de cinc-cents anys de resistència o de lluita no tan sols contra la dominació espanyola, sinó també contra l'agressió colonial interna (MAMANI 1991). A partir de la dècada dels anys 1970 les manifestacions públiques dels aimares van ser contràries a tota mena de colonialisme originat amb la conquesta espanyola (HURTADO 1986: 304). A partir del 1971 s'assenyala la presa de consciència aimara d'aquest procés. Indubtablement, amb les primeres organitzacions kataristes. La figura de Túpak Katari, Bertolina Sisa i Gregoria Apaza comença a imposar-se en el sentiment col·lectiu aimara. El sindicalisme va ser aprofitat eficaçment per a la presa de consciència katarista, especialment a nivell nacional.

Conclusió

Els aimares, especialment pel que fa a la part boliviana, des del moment de l'arribada dels espanyols van prendre consciència de la lluita contra els invasors, malgrat les ordres de les autoritats incaiques de no presentar cap mena de resistència. Certament, el comportament d'alguns inques davant els estrangers europeus va generar una confusió entre aimares, i les seves reaccions contra la invasió van ser anul·lades per l'estratègia emprada pel conqueridor a base del concurs dels indis col·laboracionistes. En aquestes condicions, organitzar una lluita contra els invasors no comptà amb gaires perspectives de reeixir.

Després de la consolidació de la conquesta, les possibilitats de reconquesta del poder incaic i del dels mallkus o kurakas locals es van quedar cada vegada més lluny, perquè tot poder va ser subordinat al poder de l'estat espanyol. Tanmateix, malgrat els mecanismes de dominació colonial sobre els indígenes, els aimares van poder buscar algunes formes de resistència a l'explotació i subjugació colonial. Però resulta difícil albirar allò que realment va ser el període colonial. Tot i que els pobles aimares mai no van perdre la seva memòria com va ser aquest procés.

La república per als aimares no ha comportat el seu alliberament respecte a l'explotació i la subjugació heretada del període colonial. De manera que, durant el període republicà, els aimares estaven enfrontats amb aquells que

controlaven el poder estatal i van ser sotmesos a una explotació més gran, principalment a través de la servitud gratuïta i altres serveis a nom de l'estat. A més, a través d'una legislació agrària van ser espoliats de les seves terres comunitàries. Si bé la seva marginació de la societat civil va permetre la privatització de les seves terres comunitàries, en canvi, des de la primera dècada del segle XX es va poder enfortir la seva lluita amb el procés d'escolarització, tot i el seu efecte aculturador. Avui, després de la revolució del 1952, la lluita aimara continua amb la lluita katarista. En aquest sentit, la figura històrica i simbòlica de Túpak Katari, Bartolina Sisa i Gregoria Paza té una gran significació per a la lluita aimara actual, tant si és cultural, com social o política.